

UDK 334.7 (497.5) "1841/1848"(091)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 9. listopada 2003.

Formiranje i rad Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva u vrijeme preporoda (1841. - 1848.)*

Goran Arčabić

Zagreb, Republika Hrvatska

Težište je rada na prikazu nastanka i razvoja Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva u razdoblju od kraja 1841. do proljeća 1848. godine. Bazirajući se na proučenim izvorima (prvenstveno periodici), rad pregledno iznosi činjenice vezane za formiranje i djelatnost Društva - od inicijative utemeljitelja, svrhe i zacrtanih ciljeva, početka izlaženja glasila, preko osnutka i djelovanja podružnica do pokušaja i postignutih uspjeha na području gospodarstva, znanosti i kulture. U uvodnom su dijelu ukratko spomenute društvene i političke prilike i okolnosti u kojima nastaje Gospodarsko društvo, jedna od najvažnijih institucija hrvatskog narodnog preporoda.

PREPOROD KAO KORAK U PROCESU MODERNIZACIJE

Specifični društveno-politički razvoj onemogućio je "klasični put" oblikovanja moderne nacije mnogim, uglavnom malim, narodima srednje i jugoistočne Europe.¹ Stoga se, kao fenomen na tom području, izdvaja preporodna faza - razdoblje intenzivnog rada s ciljem izgradnje temelja građansko-kapitalističkog društva u nacionalnom sklopu.² Takav rad podrazumijeva i stvaranje institucija potrebnih modernom društvu, a zahvaća sve segmente života - jezik, politiku, kulturu, ekonomiju. Upravo su te novoformirane institucije temeljni kamen za nastavak procesa modernizacije.³ Hrvatski narodni preporod, proveden u sjevernim dijelovima *hrvatskog prostora* (tada virtualne Trojedne Kraljevine) kao ilirski pokret (1835. - 1848.), uspio je stvoriti bitne preduvjete daljnjeg razvoja u onolikoj mjeri koliko su to dopuštale ograničavajuće okolnosti.⁴ Bitno je pritom naglasiti činjenicu da govorimo o području koje je tokom stoljeća po-

* Rad pod istim naslovom obranjen je kao diplomski rad na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, u listopadu 2002. godine, a ovdje ga objavljujem u ponešto izmijenjenom i doradenom obliku. Ime ustanove, koje je izvorno glasilo *Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo*, prilagodio sam suvremenom pravopisu, kako je uobičajeno u literaturi.

¹ Nikša STANČIĆ, Hrvatski narodni preporod 1790.-1848., *Hrvatski narodni preporod (1790.-1848.). Hrvatska u vrijeme ilirskog pokreta*, Zagreb, 1985., 16.

² *Isto*, 2. i 16.; István BIBÓ, Bijeda istočnoeuropskih malih država, *Regije europske povijesti*, Zagreb, 1995., 20. - 21.

³ Igor KARAMAN, Društvenopovijesni procesi modernizacije i problemi prijelaznih razdoblja, *Hrvatska na pragu modernizacije /1750.-1918. /*, Zagreb, 2000., 13.-45.

⁴ O ciljevima i zadacima hrvatskog narodnog preporoda te o društveno-političkim i ekonomskim prilikama vidjeti sinteze: Jaroslav ŠIDAK i dr., *Hrvatski narodni preporod - ilirski pokret*, Zagreb, 1990. (II. izdanje); N. STANČIĆ, *n. dj.*, 1.-30.

stalo "periferijom i samog srednjoeuropskog subcentra društvenog razvitka", pravim slijepim crijevom Europe.⁵

OSNOVNE ODREDNICE POLITIČKOG I SOCIJALNO - EKONOMSKOG RAZVOJA BANSKE HRVATSKE I ZNAČENJE DRAŠKOVIĆEVE "DISERTACIJE"

Ako hrvatsku povijest 19. stoljeća (ograničenu na područje Banske Hrvatske) pojednostavljeno sagledamo kao pokušaje opiranja bečkom apsolutizmu i agresivnoj mađarizaciji, tada hrvatski narodni preporod možemo promatrati kao međurazdoblje između dva apsolutistička perioda, u kojemu galopirajući buja mađarski nacionalizam. Prijelazna 1848. uklapa se u tu predodžbu, otvarajući vrata neoapsolutizmu. Mađarsko se plemstvo u prvoj polovici 19. stoljeća pripremalo za prijelaz iz feudalizma u kapitalizam, oslanjajući se na mađarsku nacionalnu ideju. U skladu sa svojom politikom stvaranja jedinstvene nacionalne države, ono je težilo suziti i postupno ukloniti autonomni položaj Banske Hrvatske (ozbiljno ugrožen 1790. godine).⁶ Političke su prilike umnogome određivale putove ekonomskog i društvenog razvoja. U skučenim prilikama nerazvijenog unutrašnjeg tržišta i prirodne privrede, gdje je seljak-podložnik osnova kasnofeudalnog sustava, agrarana je privreda osiguravala egzistenciju ogromnoj većini stanovništva (kao i stoljećima dotad).⁷ Kmetstvo je selište trebalo prehranjivati podložničku obitelj, ali je svoju pravu namjenu ostvarivalo kroz davanja - feudalnom gospodaru i crkvi (uglavnom u naturi), te državi (u novcu). Različit društveno-politički razvoj Banske Hrvatske i Slavonije uzrokovao je nejednakosti u strukturi plemićkog staleža tih dviju zemalja. Dok je u Banskoj Hrvatskoj prevladavalo brojno sitno i srednje plemstvo (oko 19 000 plemića), slavonsku je aristokraciju sačinjavalo svega šest stotina veleposjednika, uglavnom stranog podrijetla.⁸ Iz položaja hrvatskog plemića proizlazi njegovo konzervativno opredjeljenje za očuvanje postojećeg društvenog poretka (stav da bi ukinućem kmetских davanja plemstvo propalo, jer se ne može uzdržavati od svojih premalih posjeda), budući da mu je i trgovina agrarnim proizvodima, stečenim kroz feudalnu prirodnu rentu, osiguravala značajne profite. Međutim, kriza žitne trgovine, izazvana prodorom kvalitetnijeg i jeftinijeg ruskog žita na Sredozemlje, zahvaća od 1829. godine i hrvatsko područje, a ta okolnost dovodi do sukoba interesa hrvatskog i ugarskog plemstva zbog konkurencije na unutrašnjem tržištu (zapravo u pasivnim krajevima Banske Hrvatske i Vojne krajine).⁹ Reakcija na mađarsku penetraciju s hrvatske strane stigla je u obliku "Disertacije" - programatskog spisa grofa Janka Draškovića, prvog te vrste pisanog narodnim jezikom (štokavštinom), a namijenjenog hrvatskim poslanicima uoči zajedničkog (Ugarskog)

⁵ N. STANČIĆ, *n. dj.*, 4.

⁶ O političkim prilikama uoči i za vrijeme preporoda vidi bilješku 4, te: Josip HORVAT, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina II*, Zagreb, 1980. (II. izdanje), 167-306.; za uspon i razvoj mađarskog nacionalizma: Péter HANÁK, *Povijest Mađarske*, Zagreb, 1995., 113.-146.

⁷ O gospodarskim prilikama u vrijeme preporoda vidjeti: Rudolf BIČANIĆ, *Oslobođenje kmetova u Hrvatskoj godine 1848., Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici*, Zagreb, 1952., 66.-126.; I. KARAMAN, *Ekonomске prilike u vrijeme hrvatskog narodnog preporoda, Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb, 1972., 9.-22.; ISTI, *Privredni život Banske Hrvatske u doba ilirskog pokreta, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae* (dalje: *AHOI*), vol. 13, Zagreb, 1986., 87.-114.

⁸ N. STANČIĆ, *n. dj.*, 5. Podaci o broju plemića odnose se na 1830. godinu.

⁹ I. KARAMAN, *Ekonomске prilike u vrijeme hrvatskog narodnog preporoda, Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, 15.-18.; ISTI, *Privredni život Banske Hrvatske u doba ilirskog pokreta, AHOI*, 1986., 87.-114.; R. BIČANIĆ, *Oslobođenje kmetova u Hrvatskoj godine 1848., n. dj.*, 71.

sabora 1832. godine.¹⁰ Iznoseći vlastita stajališta o aktualnim pitanjima s područja politike i gospodarstva, a ne zaobilazeći pritom ni socijalnu problematiku, autor zastupa interese hrvatskog *političkog naroda*.¹¹ *"Disertacija"* svojim značenjem nadraستا prvotnu namjenu, poprimivši obilježje programa naprednijeg hrvatskog plemstva. Iz želja za unapređenjem izvozne trgovine (prijedlog za osnivanjem izvoznog društva u Rijeci, zajedno s Mađarima), prometa, agrarne i manufakturne proizvodnje, organiziranjem kreditnih ustanova i oslobađanjem izvoza, progovara napredniji staleški interesi. Utjecaj prosvjetiteljskih ideja očit je u prijedlozima humanijeg odnosa prema kmetu i nužnosti širenja obrazovanja, koje mora biti svima dostupno. Pritom je naglašeno paternalističko stajalište prema puku:

*"Vi jeste njegovi otci i njemu siroto - čuvari (...) Valja puka milije odhraniti, i iz rođenih dušmanov pravu si djecu, i ako se dobro nauče, prijatelje tvoriti. On jest čudo puta mložniji od vas, bez njega ni hraniti se, nit živiti ne možete ...".*¹²

Blažim postupcima prema kmetu, kao i njegovim prosvjećivanjem, Drašković se nada izbjeći veće pobune i ostvariti napredak uz pomoć školovane inteligencije. Nije realno očekivati da bi hrvatski plemić početkom tridesetih godina 19. stoljeća predložio ukidanje kmetstva. Novi, građansko-liberalni program probijati će se tek drugom polovicom četrdesetih godina, a svoju će realizaciju doživjeti 1848. Dotad je i rad preporodnih institucija, pa i Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva, počivao na umjereno-konzervativnom socijalnom programu blagih evolutivnih promjena u feudalnom društvu, zacrtanom u *"Disertaciji"*.

HRVATSKO - SLAVONSKO GOSPODARSKO DRUŠTVO KAO PREPORODNA INSTITUCIJA

U sklopu preporodnih aktivnosti formiraju se i institucije kojima je cilj unapređivanje gospodarstva, što upotpunjuje sliku široke i svestrane djelatnosti toga doba. Inicijative na gospodarskom polju valja promatrati u kontekstu *"Disertacije"*, jer su njihovi nosioci dolazili uglavnom iz redova hrvatskoga plemstva. Mladi naraštaj, okupljen oko Ljudevita Gaja, ostao je u drugom planu. Njihove su se snage i interesi iscrpljivali na području jezika, kulture i politike, a gospodarskim su pitanjima (u postojećim okolnostima) pridavali sekundarnu važnost. Takav stav *mladih* nije određivala samo njihova pripadnost (uglavnom) "staležu" građanske inteligencije, dakle, ljudi skromnijeg imetka, nego i bojazan da zahtjevima za radikalnijim promjenama u postojećem društvenom sustavu ne odbiju plemstvo (tada osobito osjetljivo na eventualne gubitke svojih privilegija) od ideje ilirizma. Osnivanjem Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva (gospodarski se aspekt nameće već samim imenom, ali rad ove preporodne institucije ne iscrpljuje se samo u privredi) činilo se da se zaista ostvaruju neke od ideja zacrtanih u Draškovićevoj knjižici. Na sljedećim ću stranicama prikazati rad te ustanove do "velike prekretnice" u proljeće 1848. godine.

Formiranje Društva, utemeljitelji, članovi

Gospodarsko društvo Štajerske, osnovano od nadvojvode Ivana krajem drugog desetljeća 19. stoljeća, poslužilo je kao uzor sličnim društvima Habsburške Monarhije. Takvo zalaganje

¹⁰ U originalu naslov djela glasi: *"Disertatia iliti Razgovor Darovan Gospodi Poklisarom Zakonskim y buduchjem Zakonotvorzem Kraljevinah nasih Za buduchu Dietu Ungarsku odaslanem derzan po jednom Starom Domorodzu Kraljevinah ovih"*; tiskano anonimno u Karlovcu, 1832. godine.

¹¹ O značenju Draškovićeve knjižice, kao i o prijedlozima na političkom i socijalno-ekonomskom području vidjeti: R. BIČANIĆ, Ekonomski program grofa Janka Draškovića, *n. dj.*, 141.-156.; I. KARAMAN, Hrvatski protonacionalni i nacionalni programi: Petar Zrinski - Janko Drašković - Eugen Kvaternik, *Hrvatska na pragu modernizacije*, 278.-283.

¹² Janko DRAŠKOVIĆ, *Disertatia iliti Razgovor* /reizdanje/, Karlovac, 1991., 68.

vladajuće dinastije potvrđuje da je početna inicijativa o unapređenju gospodarstva dolazila *odozgo*. Da Hrvatska nije iznimka svjedoče i nadvojvodina pisma poticaja i pohvala povodom osnutka Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva.¹³ Ipak toj inicijativi ne treba preuveličavati značaj. Evidentno je da dozvola za rad, kao i za izdavanje glasila, stiže s vrha, ali to je uobičajena praksa. Društvo je formirano u sklopu preporodnih nastojanja, a imalo je slobodu djelovanja u Hrvatskoj, Slavoniji i Vojnoj krajini, te nije bilo dužno polagati račune nekoj višoj instituciji. Ipak, strogo poštivanje zakona i ovlasti podrazumijevalo se. Temeljni kamen Gospodarskoga društva položen je na osnivačkoj skupštini, početkom veljače 1841. godine. Zanimljivo je promotriti koje su osobe svojom prisutnošću na sastanku u dvoru biskupa Haulika, ali i značajnim prilogom od 50 forinti, stekle pravo na naziv *utemeljitelja* Društva. Popis "otkriva" sljedeća imena:

Josip Brigljević od Kurilovca, bilježnik sudbenog stola; grofovi Janko i Aleksandar Drašković; grof Antun Erdödy; Nikola Farkaš, prefekt Erdödyjevih dobara; Tadija Ferić od Hudoga Bitka, župan zagrebačkog Kaptola; vlastelin Mirko Haraminčić; biskup Juraj Haulik; Mirko Inkey od Palina; Eduard Jelačić od Bužima, podžupan zagrebačke županije; Ljudevit Jelačić; Stjepan Jelačić; Karl Klinggräff, umirovljeni pruski časnik; vlastelin Stjepan Köröskény; Ivan Kuković, prisjednik banskog stola; Antun i Franjo Kukuljević; barun Franjo Kulmer; Nikola Mikšić od Gornjeg Lukavca, c. k. savjetnik; Stjepan Moyses, profesor filozofije i cenzor; grofovi Laval Nugent, Juraj Oršić i Ladislav Pejačević; biskup Josip Schrott; kanonik Mato Vuković; Eduard i Nikola Zdenčaj od Zahromić-grada; Josip Žuvić od Brebira, bivši zagrebački podžupan.¹⁴

Očigledno je da su to bile osobe iz vodećeg društvenog sloja Hrvatske u prvoj polovici 19. stoljeća - ponajviše veleposjednici (krupno plemstvo i crkveni velikodostojnici) i visokorangirani državni službenici. Uočljiva je neprisutnost mladog naraštaja iliraca. U uvodnom sam dijelu poglavlja nastojao "opravdati" izostanak *mladih* iz gospodarskih inicijativa, ali pravi razlog takvoj elitističkoj skupini utemeljitelja valja tražiti u osnovnoj svrsi postojanja Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva. Naime, prioritet je podizanje poljoprivrede, što je (uza sve filantropske i domoljubne namjere) i staleški interes hrvatskog plemstva. Međutim, Gospodarsko društvo brzo je povećavalo svoje članstvo, pa su u njegove redove ulazili i mladi ilirci i pripadnici formirajućeg trgovačkog građanstva, prihvaćajući ga kao još jednu važnu preporodnu ustanovu. Tako je već krajem 1842. godine Društvo brojalo 630 članova¹⁵, u kolovozu 1846. preko 890¹⁶, a do kraja 1847. omasovit će se s više od 1080 ljudi.¹⁷ Te podatke valja uzeti s oprezom, jer nije postojala precizna evidencija o broju aktivnih i umrlih članova, a niti o onima koji su istupili iz članstva. Među članovima nalazimo mnogo časnika iz Vojne krajine, što ukazuje na činjenicu da je Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo svojim djelovanjem nastojalo ujediniti građansku i vojnu Hrvatsku.¹⁸ Seljaka (kmeta) nećemo naći na popisu članova, premda Pravila

¹³ *List mēsečni Horvatsko - slavonskoga gospodarskoga društva* (dalje: *LM*), Zagreb, 1845., br. 11, 170.; *Ilirske narodne novine*, Zagreb, 30. XI. 1841., br. 96, 381. (Zbog učestalih promjena nadalje u citatima koristim kraticu *N DHS*, prema nazivu *Novine dalmatinsko-hervatsko-slavonske*, koji je bio aktualan 1847.-1849., dakle, i u posljednjim godinama koje obuhvaća ovaj rad.); Fran KURALT, *Rad Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva i njegov razvitak od godine 1841. do 1883.*, Zagreb, 1884.

¹⁴ J. HORVAT, *n. dj.*, 211.

¹⁵ Vidi: Imena p. n. gospode članovah Horvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva, u *Listu mēsečnom* na kraju godišta 1842., 1.-14.; uz imena se nalaze i dragocjeni podaci o staleškom podrijetlu i pripadnosti određenoj društvenoj skupini pojedinog člana.

¹⁶ *LM*, 1846., br. 8, 127.-128.

¹⁷ *LM*, 1847., br. 11, 172.-176.

¹⁸ Vidi navedene popise članova.

Društva ne postavljaju nikakvo staleško ograničenje, već “od onih prostih ljudi, koji uzžele, da se uverste u broj članovah (...) ištemo jedino, da su poštteni i da ljube gospodarstvo ...”.¹⁹ Svakodnevnne egzistencijalne brige urodile su strahom i sumnjom prema svemu što je, kao novina, dolazilo od feudalne gospode. Dodatna je, većini seljaka nepremostiva, prepreka bila godišnja članarina od 4 forinte (koju nisu redovito plaćali ni mnogi članovi Društva). Na prvoj Općoj skupštini, održanoj 24. studenoga 1841. godine, izabrano je vodstvo Društva i usvojena su Pravila.²⁰ Ne čudi što je čast predsjednika pripala Jurju Hauliku, jednom od glavnih pokretača ideje o formiranju gospodarskoga društva u Hrvatskoj. Položaj zagrebačkog biskupa i namjesnika banske časti priskrblijavao je Hauliku ugled, moć i znatna materijalna sredstva.²¹ Upravo mu je to omogućilo da, kao pristaša ilirskog pokreta, bude mecenom mnogih preporodnih institucija, a Gospodarskom društvu glavni pokrovitelj i podupiratelj.²² Dužnosti potpredsjednika preuzeli su grof Nugent i veliki župan zagrebački Nikola Zdenčaj. Najveći je teret pao na leđa dviju osobito zanimljivih ličnosti - Dragutina Rakovca i Karla Meyera von Klinggräffa - tajnika Društva. Rakovac je, kao vrlo aktivan pripadnik mlađeg naraštaja iliraca, ušao u sam vrh ove institucije (jedini je neplemić u predsjedništvu!), gdje je obavljao niz dužnosti. Gotovo nevjerojatno zvuči da je (uza sva zalaganja na polju kulture i politike), osim tajničkih poslova, radio i kao blagajnik, knjižničar, prvi urednik glasila Društva, a bavio se i izdavaštvom i bio prvim čuvarom Narodnog muzeja.²³ Klinggräffa je životni put doveo iz Pruske (gdje je ostvario solidnu vojničku karijeru) u Hrvatsku, u kojoj prihvaća ideje narodnog preporoda.²⁴ Interes za poljodjelstvo i iskustvo stečeno u Pruskoj (bio je među osnivačima gospodarskog društva u Marienwerderu) iskoristio je u radu Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva. Jedan od utemeljitelja, prvi tajnik i urednik obvezatnog njemačkog izdanja glasila Društva, dragocjen je bio kao savjetnik i pokretač ideje o prosvjećivanju seljaka putem kraćih predavanja o poljodjelstvu. Kao kuriozitet služi podatak da je Klinggräff, uz pristanak biskupa Haulika, pokopan na svom uzornom gospodarstvu na Cmroku (koje je pasionirano uređivao za života).²⁵ Može se činiti neobičnim što u vodstvu Društva ne nalazimo Janka Draškovića. Međutim, iako bez funkcije, on je participirao u njegovu radu, kao i u radu ostalih preporodnih ustanova.²⁶ Uostalom, Drašković je bio (ne treba zanemariti činjenicu da je 1841. godine proslavio svoj 71. rođendan) predsjednik

¹⁹ LM, 1843., br. 3, 55.

²⁰ Skupština je održana u županijskoj zgradi, uz nazočnost 147 članova. Otada se godišnje skupštine održavaju redovito, uglavnom drugom polovicom kolovoza. Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo je, uz redovne, imalo “začasne” i dopisne članove. Vidi: *Priobćenje članovom Horvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva*, Zagreb, siječanj 1842., 1.-16.

²¹ Bićanić ističe da je zagrebački biskup “jedan od najbogatijih velmoža Kraljevstva”, čiji je godišnji prihod iznosio oko 250 000 forinti - vidi: R. BIĆANIĆ, *Oslobodenje kmetova*, n. dj., 76.; o Hauliku kao namjesniku banske časti vidi tekst Olge MARUŠEVSKI u *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, Zagreb, 1995., 461.-473.; Agneza SZABO, *Zagrebački (nad) biskup Juraj Haulik i Hrvatski narodni preporod*, KAJ, Zagreb, 27/1994., br. 4/5, 29.-41.

²² O Hauliku postoji monografija Velimira DEŽELIĆA st., *Kardinal Haulik nadbiskup zagrebački 1788.-1869.* (Zagreb, 1929.), koja je, zapravo, panegirik prvom zagrebačkom nadbiskupu. Ipak, obiluje činjenicama pa je stoga korisna. Vidi također: A. SZABO, n. dj., 29.-41.; *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, 461.-473.; Milan GRLOVIĆ, *Album zaslužnih Hrvata 19. stoljeća*, Zagreb, 1898.-1900., sv. 1.

²³ O Rakovcu vidi: M. GRLOVIĆ, n. dj., sv. 3.; Nevenka JEDNAČAK i Srećko LJUBLJANOVIĆ, *Odgovorni urednici Gospodarskog lista 1842. do 1992.*, *Gospodarski list*, Zagreb, 26. I. 1992., br. 1/2, 24.

²⁴ N. JEDNAČAK i S. LJUBLJANOVIĆ, *Odgovorni urednici ...*, *Gospodarski list*, Zagreb, 26. I. 1992., 1/2, 24.-25.; Dragutin HIRTZ, Dragutin Klinggräff, *Gospodarski list*, Zagreb, 5. IX. 1891., br. 19, 145.-146.

²⁵ Klinggräffov “zakašnjeli memento” napisala je Mira KOLAR - DIMITRIJEVIĆ, Carl Heinrich Meyer von Klinggräff, prvi tajnik zagrebačkog Gospodarskog društva sredinom 19. stoljeća, *Skrivene biografije nekih Nijemaca i Austrijanaca u Hrvatskoj 19. i 20. stoljeća*, Osijek, 2001., 59.-78. U njemu autorica nastoji rasvijetliti zašto je Klinggräff dugo ostao prepušten u *Gospodarskom listu*, ali i u našoj literaturi.

²⁶ M. GRLOVIĆ, n. dj., sv. 1.

zagrebačke Ilirske čitaonice, kojoj možemo pripisati ulogu središnje nacionalne institucije. Poznata je inicijativa Čitaonice iz 1839. godine, kada je raspisan nagradni natječaj za ekonomske elaborate, s posebnim naglaskom na želju *“da se prikladna priručna knjiga sastavi, koja bi sve moguće predmete u gospodarstvo spadajuće sadržavala i u selskih učionicah upotrijebiti se mogla”*.²⁷ Premda je ostalo bez *“ožudjenih odgovorah”*, to je nastojanje (usklađeno s tezama *“Disertacije”*) anticipiralo djelatnost Gospodarskog društva. Naravno, Drašković je jedan od njegovih utemeljitelja, javlja se i kao povremeni donator, a treba mu pripisati i stanovite zasluge u uvođenju prvih mladih iliraca u krug Društva. Oni su, poštujući autoritet i iskustvo starog lidera, slijedili njegov angažman u podizanju privrede.

Svrha i ciljevi

Agrotehnička revolucija, koja je zahvatila Europu drugom polovicom 18. i početkom 19. stoljeća, doba je intenzivnog razvoja - uvode se novi načini obrađivanja zemlje, nove kulture, započinje široka primjena gnojiva i uporaba suvremenijih alata i strojeva. Odras tog napretka vidljiv je i u govoru biskupa Haulika na prvoj Općoj skupštini Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva, gdje su formirani ciljevi i zadaci udruženja. Ako se prisjetimo gospodarskih prilika u hrvatskim krajevima, ne čudi što je taj govor hvalospjev poljodjelstvu:

“Nu poljsko gospodarstvo ne samo što je zanat k napredovanju državah najznamenitij, i bez kojega (...) čovječanstvo obstati nemože, već ono je još i takova zabava, koja naravi čovječjoj najvećma odgovara, dušu oplemenjiva i svako zdravo i nepokvareno serce verlo zauzima i k sebi privlači”.²⁸

Iz navedenih riječi očigledno progovara fiziokratski utjecaj. Nadalje, govornik je želio prikazati uzroke lošeg stanja naše poljoprivrede jer *“svim gotovo državam, koje s nami graniče, mjesto pred nami ustupiti moramo; premda njima rečene blagodarnosti naravi nisu, koliko nama na ruku”*.²⁹ Uzevši u obzir Haulikove funkcije i stalešku pripadnost, za očekivati je da će ovako rezonirati:

“... herdjavo stanje kućanstava i neuredni način življenja seljana našega u uzkom savezu stoji s njegovim nevaljanim i zanemarenim poljskim gospodarstvom; (...) treba, da se imetak malo po malo podiže, ljubav k redu podpaljuje, i ljudi pobudjuju na plemenita razmišljanja ...”.³⁰

O zaostalosti agrotehnike, rijetkoj uporabi gnojiva, slaboj ishrani stoke i primitivnoj obradi vinograda svjedoči izvještaj Stjepana Ivekovića, općinskog bilježnika u Klanjcu i člana Društva.³¹ Hrvatski veleposjednik početkom četrdesetih godina još nije bio spreman okriviti zaostali društveni sustav za bijedno stanje gospodarstva, nego je krivnju svaljivao na seljaka, doživljavajući ga lijenim, nemarnim, primitivnim i neukim, nesklonim napretku (vezanim uz tradiciju), pa čak i glupim. Osnovni cilj, koji si je Gospodarsko društvo postavilo, bilo je unapređivanje poljodjelstva primjenom suvremene agrotehnike. Boraveći u Austriji, Mađarskoj, Češkoj, Bavarskoj i drugim zemljama, Haulik je uvidio nužnost modernizacije agrotehnike, u nas evidentno zaostale. Domaći se feudalac redovito oslanjao na kmetsko radno oruđe i stoku, koji su mu bili zajamčeni tlakom, dakle - besplatni. Iako je to značilo primjenu drvenog pluga i motike i korištenje slabih, neuhranjenih volova, većina se odlučivala za tu opciju, radije nego

²⁷ Arhiv Matice hrvatske (AMH), Protokol I; prema Jakša RAVLIĆ, Ilirska čitaonica u Zagrebu, *Historijski Zbornik* (dalje: HZ), Zagreb, 16/1963., 169.

²⁸ *Priobćenje članovom ...*, siječanj 1842., 3.

²⁹ *Isto*, 4.

³⁰ *Isto*, 4.-5.

³¹ Stjepan IVEKOVIĆ, Stališ gospodarstva kod seljanah u Gornjem Zagorju, *LM*, 1844., br. 5, 70.-72.; br. 6, 85.-88.

za investicije u skupe strojeve. Gledajući "tržišno", domaći je proizvod nekonkurentan, jer "dok se god nebude makinami nego samo rukama okapalo, neće [se] toliko moći saditi, niti toliko dobivati, kao što u drugih državah"³² Nosilac napretka nije mogao biti neobrazovani seljak, stoga "pervi koji u tome kod nas živu priliku dati mogu, jesu plemići našega naroda, koi su to po svojem dostojanstvu, po svojoj znanosti, i po svojem imetku učiniti kadri".³³ Posve u skladu s mislima iz Draškovićeve knjižice, jasno je da ti "siroto - čuvari" imaju obavezu prosvjetiteljski djelovati i pružati primjere puku, "odakle slěditi mora, da čedu seljani podane im priměre naslědovati i učiti se zvanje svoje štovati ...".³⁴ Specifičnost je Gospodarskoga društva što je ono jedina preporodna ustanova koja u svoj rad nastoji uključiti i najniži društveni sloj, seljaka-podložnika. Naime, takva aktivacija seoskog stanovništva nameće se kao izravna posljedica ostvarivanja primarnog cilja Društva, podizanja poljodjelske proizvodnje, za koju je bilo nužno uspostaviti kontakt s neposrednim proizvođačem. Na spomenute nakane ne treba gledati kao na eventualni organizirani pokušaj uključivanja nižeg društvenog sloja u tokove ilirskog pokreta, jer one imaju isključivo gospodarsko-prosvjetiteljsko obilježje, a Društvo svojom djelatnošću nikako nije zadiralo u politiku. Sudeći prema izloženom programu djelovanja Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva, neke su gospodarske zamisli iz "Disertacije" pronašle put za oživotvorenje.

Organ Društva - List Měsečni

Ozbiljne namjere inicijatora osnivanja gospodarskoga društva za Hrvatsku i Slavoniju potvrđuje njihova molba za izdavanje vlastitog glasila, upućena državnom vrhu u listopadu 1841. (mjesec dana prije prve Opće skupštine Društva). Budući da odobrenje nije stizalo, a potreba za pokretanjem glasila rasla je svakim danom nakon početka rada Gospodarskoga društva, odlučeno je da se i bez dozvole s vrha tiska interni mjesečni list. Dana 26. siječnja 1842. on se, zaista, pojavio - bez imena glavnog urednika, izdavača, bez oznake mjesta izdanja, broja, tiskare, pa čak i bez naslova! Na naslovnici otisnuto *Priobćenje članovom Horvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva od upravljajućega odbora* (uzima se i kao prvotni naslov lista) jasno izražava namjere ovog časopisa, koji će:

*"Obćinstvu javljati věćanja, odluke i sve poslove društva, razprostranjivati sve znamenitie i hasnovitie sastavke iz različitih časopisah gospodarskih, i članovom ovoga društva pružati priliku, da mogu misli, prineske i pǃedloge svoje na světlo davati".*³⁵

Tiskanje tih 16 stranica malog formata bio je uspjeh za zemlju, u kojoj su na narodnom jeziku izlazile samo jedne političke novine s tjednim kulturnim prilogom. Nije zanemarivo ni šire značenje, uzmemo li u obzir da se u maloj zemlji na periferiji Habsburške Monarhije, gdje je još egzistiralo kasnofeudalno društvo, rađao jedan od prvih europskih časopisa specijaliziranih za poljoprivredu.³⁶ Do sedmog broja (30. srpnja 1842.) list je i dalje izlazio bez naslova i impresuma, odnosno naslovi uvodnih tekstova imaju funkciju naslova lista (broj 2: *Obznanjenja*, broj 3: *Izvjěstje*, a brojevi 4/5 i 6 vratili su se naslovu iz prvog broja).³⁷ Nakon što je "Nj.c.k. veličanstvo

³² Iz Haulikova govora na trećoj Općoj skupštini; LM, 1842., br. 9, 133.

³³ *Priobćenje članovom ...*, siječanj 1842., 7.

³⁴ *Isto*, 8.

³⁵ *Isto*, 1.

³⁶ U nas je gospodarski (poljoprivredni) časopis pokrenut nakon bavarskog *Landwirtschaftliches Wochenblatt* i francuskog lista *Agriculture Pratique*; vidi: Mladen LJUBLJANOVIĆ: Gospodarski list o svojim jubilejima, *Gospodarski list*, 26. I. 1992., 1/2, 42.

³⁷ Vidi spomenute brojeve u godištu 1842. *Lista Měsečnog*.

izvililo (...) 22. lipnja 1842. (...) premilostivo dozvoliti, da se *List mēsečni Horvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva slobodno izdaje*³⁸, organ Gospodarskog društva izlazi legalno i redovito do današnjih dana.³⁹ Upravljujući odbor Društva činio je uredništvo glasila, ali tajnički je dvojac preuzeo na sebe glavninu obaveza. Agilni Dragutin Rakovac, koji je kao urednik Gajevih *Novina* i *Danice* ispekao zanat, najzaslužniji je za profilaciju lista. Na mjestu glavnog urednika ostao je do smrti, 1854. godine. Budući da je carsko odobrenje propisivalo i obvezatno tiskanje lista na njemačkom jeziku, dužnost glavnog urednika njemačkog izdanja preuzeo je Karl Meyer von Klinggräff, uređujući *Monatsblatt der kroatisch-slavonischen Landwirtschafts Gesellschaft* sve do 1854. (kada je ono ukinuto). Klinggräff je pisao stručne članke o gospodarstvu, a Rakovac ih je potom prevodio na hrvatski i uvrštavao u *List mēsečni*. Očigledno je da su njih dvojica izvrsno funkcionirali kao tandem. Zanimljivo je da su neki članovi Društva iz Karlovca pokrenuli inicijativu da se glasilo tiska i ćirilicom, ali skupština je odbila taj prijedlog obrazloženjem da bi takav projekt znatno povećao troškove, “*nu, teško i broj štioćah, zašto svi oni od kojih se društvo gospodarsko nadati može podpori, verlo dobro znadu i latinska pismena*”.⁴⁰ Troškovi tiskanja i savijanja lista zaista su predstavljali znatan izdatak za blagajnu Gospodarskog društva. Iz financijskih izvještaja vidljivo je da oni iznose čak jednu petinu od ukupnih, skromnih, prihoda (zajedno s listovinom, poštarinom i potrepštinama pisarnice).⁴¹ Svi su članovi Društva dobivali *List mēsečni* besplatno, ali postojali su problemi s distribucijom. Učestale žalbe o neredovitom primanju glasila nagnale su uredništvo da sugerira distribuiranje putem pošte, a ne (kao dotad) privatnim putem, preko osoba koje su službeno dolazile u Zagreb.⁴² Budući da je Ugarsko namjesničko vijeće 1845. dopustilo da se glasilo članovima dostavlja poštom,⁴³ uredništvo se nadalo rješenju problema, napominjući: “*... nemislimo da će koga poplašiti cēna, buduć da se na godinu platja samo 48 kr. u srebru poštarine*”.⁴⁴ Izdavanje mjesečnika nesumnjivo je bilo među najvažnijim aktivnostima Društva, jer on “*pruža pojedini članovima priliku da mogu: prēdloge i želje svoje objavljati, kušenja, motrenja i mnēnja priobćivati, viseća prēporna pitanja pretresati i rēšiti ...*”.⁴⁵ Komunikacija među članovima bila je preduvjet ostvarenja zadanoga cilja. Od prvih se brojeva poziva na suradnju “*onu gospodu članove, koji su tako položeni da mogu potanko upoznat se sa stanjem gospodarstva u domovini našoj, i koji su u bitju kadkada napisati i nama poslati po koju, makar koliko kratku vēst, tićuću se gospodarstva*”.⁴⁶ Daju se upute o čemu pisati - o poljoprivrednoj problematiki (u najširem smislu) i o životu stanovništva vezanog za zemlju. Međutim, odaziv je bio ispod očekivanja. Malen je broj onih koji su bili spremni aktivno sudjelovati u kreiranju mjesečnika, ali je njihovo zalaganje tim vrednije. Na prvom mjestu valja istaknuti ime Stjepana Ivekovića, općinskog bilježnika u Klanjcu. Iveković je “žestoki član”, koji, među prvim, podupire ideju prosvjećivanja seljaka putem predavanja o zemljoradnji, prvi šalje izvještaje o stanju poljoprivrede u svom

³⁸ *LM*, 1842., br. 7, 97.

³⁹ Kao *List mēsečni* izlazio je od 1842. do 1850., kao *List društva gospodarskoga hrvatsko-slavonskoga* 1850.-1853.; od 1853. do 1856. izlazio je pod naslovom *Gospodarske novine*, a kao *Gospodarski list* od 1856. do danas. Uz *Narodne novine*, tiskovina je s najdužom tradicijom u Hrvatskoj.

⁴⁰ *LM*, 1843., br. 10, 204.

⁴¹ Vidi financijske izvještaje s godišnjih skupština u *LM*: 1843., br. 12, 235.; 1844., br. 9, 141.; 1845., br. 9, 139.-140.; 1846., br. 8, 122.-123.; 1847., br. 10., 129.-130. (pogrešna paginacija! > 145.-146.).

⁴² *LM*, 1846., br. 1, 16.; *N DHS*, Zagreb, brojevi iz veljače 1846. (21. II., br. 15, 64.; 25. II., br. 16, 68.; 28. II., br. 17, 72.).

⁴³ *N DHS*, Zagreb, 13. VIII. 1845., br. 65, 263.

⁴⁴ *LM*, 1846., br. 1, 16.

⁴⁵ *LM*, 1844., br. 1, 1.

⁴⁶ *Isto*, 2.

kraju, a uključuje se i u manje akcije Društva (primjerice - prikupljanje leksičkog blaga za izradu gospodarskoga rječnika na narodnom jeziku). Člancima o šumarstvu svoj doprinos su dali Franjo Šporer, Dragutin Kos i Krunoslav Veselić - utemeljitelji i pokretači šumarskoga društva. Ne treba zaboraviti ni priloge Leopolda Philippa, Stjepana Moysesa, M. Langa, I. Taubnera i drugih članova. Istaknuti ilirac Ljudevit Farkaš Vukotinović sudjelovao je od početka 1845. godine u kreiranju *Lista mēsečnog* (glavni će mu urednik biti od 1855. do 1857.). Tada na funkciji velikog suca u Križevačkoj županiji, taj je književnik i prirodoslovac propagirao napredne ideje Gospodarskoga društva.⁴⁷ Uredništvo (zapravo glavni urednik) dopunjavao je list prenoseći članke iz stranih novina i stručne literature. Često se citiraju i prenose odlomci, pa i čitava poglavlja, iz radova tadašnjih europskih autoriteta s područja poljoprivrede - Schlipfa, Rotha, Burgera i drugih. Pažnja je usmjerena na suvremenije tehnike obrade zemlje, predstavljanje i primjenu poljodjelskih i vinogradarskih alata i strojeva, te na širenje svijesti o nužnosti upotrebe gnoja. Upravo je oplođivanju i gnojenju zemlje davano dosta prostora u prvim godištim listama. Jedna od *"glavnih granah poljodēlskoga znanja"* očigledno je bila sasvim zanemarena od tradicionalnog hrvatskog poljodjelca. Nekim članovima nije odgovarala takva uređivačka koncepcija, pa upućuju prigovore, da bi *"trēbalo da se u mēsečne listove primaju vēsti više takove, što se na praktičko iskustvo, negoli takove, što se na teoretička načela osnivaju"*.⁴⁸ Svjestan je tog manjka i Rakovac, koji u svom dnevniku bilježi: *"Danas sam se razgovarao sa Zdenčajem o mēsečnom listu, kazivo mi je da je mēsečni list odviše teoretičan, i da Nēmci odviše mudruju, a malo imadu prakse"*.⁴⁹ Međutim, slabašna je suradnja članova (s malobrojn timer svijetlim primjerima pionira gospodarskog napretka u agraru) nametala takvu koncepciju glasila. Uz redovite godišnje izvještaje sa skupština Gospodarskoga društva i gospodarske savjete, uvedene su stalne i povremene rubrike: *Vēsti od podružnicah, Oglasi, Darovi* i druge. *List mēsečni* dragocjen je povijesni izvor za rad Hrvatsko-slavonskog gospodarskoga društva. Kao svojevrsna društvena kronika, on je i *"ogledalo velikih zamisli i rada gospodarskog preporoda, kao i tadašnjeg stanja gospodarstva u Hrvatskoj uopće"*.⁵⁰

Djelovanje kroz podružnice

Ustrojeno po uzoru na štajersko, i Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo nastojalo je omasoviti članstvo i proširiti djelatnost formiranjem podružnica. Kao blagoslov s vrha dočekano je pismo nadvojvode Ivana⁵¹, što je utemeljiteljima predstavljalo bitan podstrek.

Stvaranje mreže ogranaka značilo je uspostavu izravne veze s ostalim hrvatskim krajevima, a time i mogućnost povećanja interesa za pristupanje Društvu i lakše ostvarivanje zacrtanih ciljeva. Prijedlog o utemeljenju *"podružnicah iliti filijalah"*, iznesen na drugoj Općoj skupštini Društva u veljači 1842., zaživio je već do kraja godine. Nakon zagrebačke, zaredalo je osnivanje osam podružnica do kraja 1843. godine - glinske, petrinske, đakovačke, ludbreške, karlovačke, otočke, križevačke i varaždinske.⁵² Trend grananja Društva nastavio se do kraja prvog razdoblja njegova

⁴⁷ O ilircima na stranicama glasila Gospodarskog društva vidi: Mirolava DESPOT, Ilirci na stranicama Gospodarskog lista, *Gospodarski list*, Zagreb, 26. I. 1992., 1/2, 63.-67.

⁴⁸ Stjepan Tropp, Pogled u mēsečne listove Horvatsko - slavonskog gospod. družtva, *LM*, 1843., br. 8, 150.

⁴⁹ *Dnevnik Dragutina Rakovca* (priopćili E. LASZOWSKI i V. DEŽELIĆ st.), Zagreb, 1922., 30. XI. 1843., 31. Ova se opaska mogla izravno ticati Klinggräffa.

⁵⁰ J. HORVAT, n. dj., 215.

⁵¹ "Ja mislim, da bi ovo družtvo ne samo provincijal, nego i Krajinu imalo zahvatiti, a u razvoju pokazati će se, da li se imadu podružnice po županijah, po većih gradovah ili po pukovnijah osnivati..." - prema: F. KURALT, *Rad Hrvatsko-slavonskog gospodarskog družtva* ..., 4.

⁵² *LM*, 1843., br. 3, 39.; u istom broju vidi i Dodatak k mēsečnomu listu, 49.-56.

rada - do 1848. godine. U tom su razdoblju оформljene brezovička, sisačka, moslavačka, klanječka i krapinska podružnica. Uočljivo je da su filijale bile najbrojnije na prostoru Banske Hrvatske, što nije neočekivan podatak. Mnogo je zanimljivija činjenica da je Društvo nastojalo proširiti rad i na Vojnu krajinu. Osobita socijalna struktura krajiškoga područja odredila je da se pokretači gospodarskog napretka razlikuju od hrvatskih i slavonskih. Dok su se u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji na čelu podružnica Gospodarskoga društva nalazili plemići i svećenici, u Krajini su to bili časnici. Interesantno je spomenuti da je predsjednik petrinjske podružnice bio oberstar Josip Auer, a glinske Josip Jelačić, kasniji hrvatski ban.⁵³ Da krajiške vojne vlasti nisu zabranile djelovanje podružnica na svom teritoriju, Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo zaista bi postalo prvom preporodnom institucijom koja bi obuhvaćala sve krajeve (politički i teritorijalno nejedinstvenog) *hrvatskog sjevera*. U Slavoniji su povijesne okolnosti umnogome predodredile (ne)uspjeh nastojanja za osnivanjem ogranaka. Inače vrlo aktivna, dakovačka filijala bila je i jedina. Slavonska krupna aristokracija, pretežno stranog podrijetla i bez hrvatske državne tradicije, osjećala se bližom mađarskoj, nego slabijoj aristokraciji Banske Hrvatske.⁵⁴ Odatle proizlazi nezainteresiranost za inicijative Gospodarskoga društva. Premda se središnji odbor (*"nanukan društenom sverhom i potaknut od mnogih članovah"*) pismeno obraćao na *"gospodu perve podžupane svih varmedjah slavonskih"* molbom da iniciraju i podupru rasprostranjivanje Gospodarskoga društva u Slavoniji, takvi su apeli ostajali bez odjeka.⁵⁵ Ilustrativan je primjer pokušaja osnivanja filijale u Srijemskoj županiji 1845. godine. Nakon poticaja iz Zagreba, županijska je skupština u rujnu predložila vlastelina Henrika Khuena za predsjednika srijemske podružnice Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva, što je on *"kao revni podupiratelj svakoga na obću korist unaprjeđujućega preduzetja, i učinio"*.⁵⁶ Daljnja zbivanja poprimaju obrise onoga što danas nazivamo skandalom. Drugi siječanski broj Gajevih *Novina* iz 1846. nastoji rekonstruirati događaje, koji su tendenciozno i pristrano prikazani u *Pesti Hirlapu*, listu mađarskih liberala. Tako doznajemo da je, nakon utemeljenja, vodstvo srijemske podružnice odlučilo pridružiti se mađarskom gospodarskom društvu, *"budući da je mađgarsko gospodarsko društvo (Magyar Gazdaság Egyesület) za nas mnogo koristnije i uspješnije, i budući da naše poljodjelstvo više naliči mađgarskomu nego li horvatskomu ..."*⁵⁷ Da su posrijedi bile i političke trzavice i neslaganja među članovima, svjedoči daljnji slijed zbivanja. Naime, skupština podružnice nije podržala vodstvo u njegovoj odluci, pa je čitava podružnica raspuštena.⁵⁸ Rad ogranaka propisan je Pravilima Društva, što znači da se *"najviše na sakupljanje gospodarskih statičkih datah proteže, kojih točno znanje od najveće je važnosti"*.⁵⁹ Naravno, i prosvjeđivanje puka istaknuto je kao prioritetna zadaća u pravilniku svake podružnice, čiji su članovi dužni *"pobudjivati i podučavati"* seljaka. U istim je pravilnicima nebrojeno puta ponovljena potreba da se i *"prosti seljani"* uključuju u rad podružnica.⁶⁰ Skromne su financijske mogućnosti bile ograničavajući faktor u razvijanju šire djelatnosti. Nedostatak novca bio je problem Gospodarskoga društva u cjelini, jer je ono ovisilo o nevelikim i neredovitim članarinama.⁶¹ Naoko prozaična, ta je okolnost znatno sužavala djelokrug rada ogranaka. Organiziranje po-

⁵³ LM, 1843., br. 3, 49.-56.; br. 4., 73.-75.

⁵⁴ N. STANČIĆ, *n. dj.*, 15.

⁵⁵ LM, 1845., br. 9, 134.-137.

⁵⁶ N DHS, Zagreb, 3. IX. 1845., br. 71, 288.

⁵⁷ N DHS, Zagreb, 7. I. 1846., br. 2, 5. donose prema *Pesti Hirlapu*.

⁵⁸ Isto, 5.-6.

⁵⁹ LM, 1847., br. 5, 69.

⁶⁰ Vidjeti pravila podružnica u LM na više mjesta.

⁶¹ Ovdje ne uračunavam donacije (uglavnom biskupa Haulika), jer se one troše na potrebe središnjice, a ne raspodjeljuju se ograncima.

vremenih predavanja o poljodjelstvu za seljake i usmene rasprave o mogućnostima rješavanja pojedinih, često marginalnih, pitanja, jedine su aktivnosti kojima su se neke podružnice bavile. Ljudevit Vukotinović je upozorio na dio problema: *“Verlo malo imade velikašah i plemićah, koji su za poduzetja narodna štogod dali: oni iznose svako lěto hiljade i hiljade forintih iz domovine naše, a neostavljaju gotovo ništa za njezinu diku, korist i procvětanje”*.⁶² Absentizam je, naravno, djelovao negativno. Međutim, nezainteresiranost i neaktivnost članova najviše je kočila razvitak djelatnosti Gospodarskoga društva. Stoga je velik broj podružnica zapao u mrtvilo samo nekoliko mjeseci nakon osnutka. Tako, nasreću, nije bilo sa svim filijalama. Agilna i snažna vodstva uspjela su dobro organizirati ogranke u Moslavini, Podravini, u Brezovici i u Đakovu. Oni su redovito slali vijesti iz svog kraja i izvještaje o stanju agrikulture. Središnjica Društva osobito se zanimala za obradu polja, gnojenje i sadnju krmnog bilja, tražila je podatke o urodu žita, kukuruza i krumpira, a velik interes pokazivala je za svilarstvo, pčelarstvo i vinogradarstvo. Filijala u moslavačkom kotaru, koju je utemeljio Vukotinović, bila je aktivna u tom radu. Zanimljivo je da su unutar podružnice formirani posebni odsjeci za vinogradarstvo, poljodjelstvo, za livade, vrtove i za *“gojenje dudovah ili murvih”*.⁶³ Takav jedinstven primjer unutrašnjeg ustrojstva ogranka Društva ukazuje na grane poljoprivrede koje su smatrane prioritetnima. Brezovička podružnica *“odlikuje se od svih naših podružnicah time, što na način podružnicah stranih, n. p. štajerskih, svaki mēsec uredno sēdnice derži i svaki put na skupštinu gospodarskoga društva poklisare šalje”*.⁶⁴ Uz to, vijesti iz brezovičke filijale najbrojnije su i najredovitije na stranicama *Lista mēsečnog*. Jedina slavonska podružnica, sa sjedištem u Đakovu, živo je radila. Slijedeći obvezu da prosvjećuje putem *“dobrih i za puk primērenih knjižicah”*, đakovački ogranak se upustio i u izdavački pothvat. Naime, sudjeluje u oblikovanju i izdavanju regionalnog kalendara (*Novi i stari slavonski i bosanski kalendar*), kojega u Osijeku tiska Adam Philipović. Rad podružnica zamire krajem 1847., nerodne godine, koja prethodi burnom *“proljeću naroda”*. *List mēsečni* redovito je pratio rad ogranka Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva od ožujka 1843., kada je uredništvo odlučilo *“da se u naprēdak svakomu mēsečnomu listu priklopi još dodatak od tabaka (arka), i u ovaj da se primaju sva znamenita vēcānja svih podružnicah”*.⁶⁵ Međutim, od kraja 1847. ta rubrika donosi sve manje vijesti, a u ožujku 1848. ona potpuno nestaje. Otada je glasilo, kao i u počecima izlaženja, ispunjavao glavni urednik, uglavnom člancima iz aktualne stručne literature.⁶⁶

Inicijative, pokušaji i uspjesi na gospodarskom polju

Osim volje i želje za napretkom, preduvjet je uspješne djelatnosti Gospodarskoga društva bila čvrsta i solidna financijska osnovica. U postojećim okolnostima ona je mogla biti osigurana jedino uz državnu potporu. Budući da je Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo bilo udruga građana, financiralo se isključivo članarinama i povremenim donacijama. Priložena će tablica dati uvid u iznose kojima je raspolagala blagajna.⁶⁷

⁶² Ljudevit VUKOTINOVIĆ, Narodni museum, *N DHS*, Zagreb, 10. VII. 1847., br. 55, 217.

⁶³ *LM*, 1847., br. 4, 49.-54.

⁶⁴ *N DHS*, Zagreb, 29. VIII. 1846., br. 69, 290.

⁶⁵ *LM*, 1843., br. 3, 39.

⁶⁶ O “gašenju” pred 1848. vidi navedeno djelo F. KURALTA, 13.-17.; Kurat krivi *nemire* “što društvo od 25. kolovoza godine 1847. pa sve do 22. kolovoza 1850. nije imalo niti jedne glavne skupštine, niti je odbor primao ikakova izvješća od koje podružnice ili od koga člana”.

⁶⁷ Tablica je izrađena prema izvještajima sa godišnjih skupština Društva, objavljenim u *LM*; vidi bilješku 41.

VREMENSKO RAZDOBLJE	PRIHODI (forinti)	RASHODI (forinti)	U BLAGAJNI (forinti)
od osnutka do veljače 1843.	3195	2495	700
od rujna 1843. do kolovoza 1844.	1887	1037	850
do kolovoza 1845.	3343	3328	15
do kolovoza 1846.	2018	1976	42
do kolovoza 1847.	3370	3335	35

Vidljivo je da su sume varirale od godine do godine. Znatan problem predstavljao je dug od članarina, koji se, prema izračunima blagajnika, u kolovozu 1844. popeo na 4000 forinti.⁶⁸ Naravno, taj je iznos relativan, jer ovisi o broju aktivnih članova Društva. Njih je, očito, mnogo manje nego na popisima objavljenim u *Listu mēsečnom*.⁶⁹ Zadatak je ovog poglavlja prikazati na što su se (i koliko uspješno) trošile spomenute skromne novčane svote. Izvještaji navode da je novac korišten za nabavu knjiga, časopisa i oruđa, štampanje i uvez, plaće i nagrade te za potrebe obrade zemljišta Društva (*pokušališta*).

U želji da i praktičnim radom pridonese bržem gospodarskom napretku, Društvo je (odmah nakon osnutka) uredilo pokusno gospodarstvo u Zagrebu. Zemljište za *pokušalište* darovao je biskup Haulik 1841. godine, i to: *“4 rali zemlje kod sv. Roka i zavrtnicu na Ribnjaku”*.⁷⁰ Planovi su obuhvaćali sadnju mnogobrojnih kultura - od voćaka i vinove loze, preko krmnog i industrijskog bilja, do raznih vrsta žitarica. Ispitivali su se različiti načini uzgoja bilja, a svrha je bila *“iztraživat što je za nas ponajbolje i posle (...) gledat da to umnožimo”*.⁷¹ Najčešće su obavljani pokusi s kukuruzom i krumpirom. Međutim, visoka je cijena obrade (bez znatnijih dobitaka od prodaje sjemena i plodova) nagnala upravu da zemljište dade u najam. Upravitelj, imenovan od Društva, nadgledao je rad na *pokušalištu*, a unajmitelju su određene biljne vrste koje mora uzgajati. Prijedlozi osnivanja više malih seljačkih gospodarstava, koja bi služila kao primjer i poticaj u svome kraju, nisu zaživjeli. Izvori pokazuju da se gotovo petina prihoda iz *“pěneznice”* trošila na tiskarske usluge i uvez. Uz izdavanje stručnog glasila, Gospodarsko je društvo težilo objavljivati i druga korisna djela. Početni zanos potaknuo je nastojanje da se tiskaju knjižice isključivo gospodarskog sadržaja, s člancima priznatih stručnjaka (*Schlipf, Bugar* ...). Planiralo se izdavati 4 do 6 knjižica godišnje, i to *“ne samo u ilirskom i nēmačkom, nego i u svakom drugom jeziku, za koj će biti 500 predpisnikah”*.⁷² Nažalost, sudbina je spomenutih članaka ostala vezana uz *List mēsečni* (u kojemu su povremeno izlazili), jer se *“predloženi neredoviti svezci, koji bi za takove duže razprave mnogo prikladnii bili, obćinstvu nisu dopali”*.⁷³ Drugim riječima, nije se javio dovoljan broj interesenata. Nastojanje da se populariziraju suvremeniji

⁶⁸ LM, 1844., br. 9, 141.

⁶⁹ Vidi bilješke 15-17.

⁷⁰ F. KURALT, n. dj., 5.

⁷¹ *Izvjestje o većanju druge obć. skupštine*, 1842., (br. 3), 41.

⁷² *Isto*, 44.-45.

pristupi poljoprivredi naišlo je na bolji odjek u izdavanju *Predavanja za seljaka hrvatsko-slavonskoga*. Tajnik Klinggräff trudio se podići razinu poljodjelskog znanja seljaštva (tada pretežno nepismenog), pa je predložio prosvjećivanje putem jednostavnih i svima razumljivih predavanja (tzv. *zabava*):

*"Zabave ove směraju u početku samo na to, da se u seljaci porodi želja za naukom, da se potaknu na razmišljanje, da se u njih pobude plemenita ćutjenja. Izadje li to za rukom, tad će u ove zabave sve ono ulěsti, što seljakom znati trěba".*⁷⁴

Klinggräff je od 1845. (uz Rakovčevu pomoć pri prijevodu na hrvatski jezik) sastavio 6 svezaka *zabava*. Problemi nepismenosti i jezične neujednačenosti u potpunosti izlaze na vidjelo u kontaktu sa seljakom: *"... predavanja [su] ova pisana u jeziku književnom, što prostie i razumljivie (...) nu polag svega toga, (...) nije moguće tako pisati, da bi seljak iz svakog sela u Hrvatskoj i Slavonii svaku rěč potanko razumio"*.⁷⁵ Stoga je dužnost onoga koji bude predavao *"da nastoji saderžaj ovih predavanjah slušaocem svojim protumačiti u podnarěčja kotara ili sela svoga"*.⁷⁶ Gospodarsko društvo računa na seoske duhovnike, suce, bilježnike i *"u obće prijatelje ćověćanstva"* - dakle, pismene i školovane osobe - kao na predavaće. O prvim reakcijama na organizirana čitanja *zabava* piše Vukotinović u trećem broju *Lista měsećnog* iz 1845. Prema njegovu svjedočenju, seljaci su zahvalno prihvatili inicijativu gospode iz Društva, *"i zamoliše jošte, da bi ih i u buduće podučavali u svemu, što im je na korist"*.⁷⁷ Stjepan Iveković izvještava o početnoj sumnjičavosti seljaka Tuhelja i Klanjca, prilikom prvog organiziranog čitanja *Predavanja*.⁷⁸ Skeptični prema svemu što dolazi od feudalne gospode, oni su (poslije dugog nagovaranja) pristali sudjelovati tek kad su uvidjeli da nije riječ o nekoj novoj obvezi. Rakovac zato savjetuje da čitanju treba pristupati neformalnije, ne bi li se steklo povjerenje puka. Godine 1847. Klinggräff se u *Novinama* žali da je prodaja svešćića sve slabija.⁷⁹ On pristaje sniziti cijenu za čak 50 %, ako se nađe najmanje 300 sigurnih kupaca (što je bilo prijeko potrebno za pokrivanje štamparskih troškova). *Predavanja za seljaka* prestala su izlaziti spomenute godine, ali novo uredništvo je dotadašnja izdanja objavilo u *Gospodarskom listu* 1853. godine.

Vrhunac izdavačkog uspjeha postignut je 1847. godine, objavljivanjem *Kolendara za puk*.⁸⁰ Tradicija izlaženja pučkih kalendara zasigurno je pripomogla da se ova knjižica zabavno-poučnog karaktera tiska i rasproda u nevjerojatnoj nakladi od 6000 primjeraka, kao ni jedna knjiga na hrvatskom jeziku dotad.⁸¹ Prihativši još jednu uređivačku zadaću, Rakovac je nastojao uskladiti prosvjetiteljski karakter *Kolendara* s jednostavnim, puku zanimljivim sadržajem. Uz nezaobilaznu dugoročnu vremensku prognozu (*Prorok vrěmena za ćitavu godinu*), mjesečni raspored poljodjelskih radova (*Gospodar svakoga měseca*) i kalendar sajmovi, uvršten je niz gospodarskih i veterinarskih savjeta, te desetak kratkih poučnih prića. Te su jednostavne

⁷³ LM, 1843., br. 1, 11.

⁷⁴ LM, 1845., br. 9, 134.

⁷⁵ LM, 1844., br. 12, 178.

⁷⁶ Isto.

⁷⁷ LM, 1845., br. 3, 45.

⁷⁸ LM, 1845., br. 5, 72.-73.

⁷⁹ N DHS, Zagreb, 27. I. 1847., br. 8, 31.

⁸⁰ U literaturi se može naći i varijanta *Koledar za puk*.

⁸¹ Zanimljiva je usporedba sa sličnim kalendarom Kranjskoga gospodarskoga društva za 1846. godinu, koji je rasprodan u čak 38000 primjeraka.

priče, kao spoj tradicionalnih kršćanskih vrijednosti i želja za napretkom, imale neposredno utjecati na promjenu svjetonazora zaostalog seljaka.⁸² *Kolendar* je izlazio do 1851. godine.

Prilikom osnutka, unutar Gospodarskog društva okupilo se više šumarskih stručnjaka, koji se zalažu za očuvanje i racionalnije korištenje šumskog blaga. Na te se ljude može gledati i kao na nosioce ekološke svijesti svog doba. Franjo Ferdinand Šporer, carsko-kraljevski nadzornik šuma, prvi upozorava na nužnost sustavnog i planskog iskorištavanja postojećih resursa: "*Kao što domorodno gospodarstveno društvo ide na poboljšanje svegakolikoga gospodarstva, (...) isto tako narodni šumarstveni zavod kani sa svimi (...) silami pomagati domaće šumarstvo, ovu toli znamenitu gospodarstvenu granu*".⁸³ Šporer, dakle, predlaže osnivanje šumarskog zavoda za Hrvatsku i Slavoniju, koji će u sklopu Gospodarskoga društva "*davat svake godine razloge dostovjerne, kako stoje šume u obće i napose*".⁸⁴ Zavod bi nastojao i unaprijediti šumsko gospodarstvo, "*da se derva nerazsipaju, i što je s time živo skupčano, da se šume neharaju*".⁸⁵ Budući da Središnji odbor Društva nije uvidio hitnost Šporerove inicijative, on je u više navrata (i uz dosta patetike) nastojao upozoriti na njezinu važnost. Međutim, da bi spomenuta zamisao zaživjela, bila je potrebna čitava kampanja. U *Listu mēsečnom* otada je objavljeno više članaka Šporerovih kolega istomišljenika. Osobito energično zalagao se Dragutin Kos, nadzornik šuma na imanjima grofice Elizabete Erdödy, poznatiji kao autor kraće knjižice o šumarstvu.⁸⁶ Upoznat s postojećim stanjem, gdje "*u pomanjkanju uredne gospodarstvene sisteme, sēku ljudi od nēgda šume kao što im je volja, bez ikakvoga reda i uprave*", Kos staje uz Šporerov prijedlog.⁸⁷ Prema njegovu mišljenju bilo je potrebno da se "*ravnanje toli važnoga dēla blaga narodnoga*" povjeri "*samo uredno izučenim šumarom, i koliko je moguće domaćim sinovom, koji bi potrēbite nauke izučili u domovini*".⁸⁸ Uzme li se u obzir važnost šumskih kompleksa za gospodarstvo Hrvatske i Slavonije u drugoj polovici 19. stoljeća, plan osnutka zavoda za šumarstvo djeluje vizionarski.⁸⁹ Vodstvo Gospodarskoga društva rado je, potičući samoorganizaciju, prepuštalo inicijativu svojim ograncima. Isprva suzdržan prema širenju aktivnosti na šumarstvo, Središnji odbor je pozdravio osnivanje Šumarskog odsjeka, koji je (kao podružnica Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva) zaživio ponajviše upornošću Dragutina Kosa. Osnivačkoj sjednici, održanoj krajem prosinca 1846. u Prečcu, prisustvovalo je 17 šumara - uglavnom zaposlenika hrvatskih veleposjednika.⁹⁰ Oni su, kao "*savez domorodnih šumarah*", izabrali vodstvo i odredili prioritete rada.⁹¹ Zabrinuti za naslijeđe koje ostavljaju potomcima,

⁸² Često je zastupljena varijacija teme okrutnog postupanja prema domaćim životinjama (jer je, prema općem stavu u Gospodarskom društvu, takvo ponašanje uobičajeno za domaćeg seljaka), s namjerom da se postojeće stanje izmjeni.

⁸³ F. ŠPORER, Osnova pravilâ za horvatsko-slavonski narodni šumarstveni zavod, *LM*, 1843., br. 5, 89.; o Šporeru vidi rad Miroslave DESPOT, Franjo Ferdinand Šporer zagovornik gospodarskog napretka Hrvatske u vrijeme ilirizma, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, Zagreb, 1973., br. 3, 241.-257., te tamo navedenu literaturu; o njegovu radu na unapređivanju šumarstva vidi osobito poglavlje: Šporerovi prijedlozi i rad na podizanju šumarstva u Hrvatskoj, u spomenutom radu, 254.-257.

⁸⁴ *LM*, 1843., br. 5, 90.

⁸⁵ *Isto*.

⁸⁶ Karl KOS, *Das Forstwesen in Kroatien*, Zagreb, 1847.

⁸⁷ ISTI, Korist dervah i potrēboća da se šume u Horvatskoj čuvaju i plode, *LM*, 1844., br. 12, 183.-189.

⁸⁸ *Isto*, 185.

⁸⁹ O drvu kao glavnom izvoznom artiklu (nakon krize žitne trgovine) vidi: I. KARAMAN, Ekonomske prilike u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, 18.-19.

⁹⁰ *LM*, 1847., br. 1, 2.-13.; br. 2, 25.-31. Biskup Haulik i taj je put "uskočio" kao financijski pokrovitelj.

⁹¹ Predsjednik ("*pervi nadstojnik*") postao je Franjo Šporer, "*drugi nadstojnik i izvēstitelj*" Dragutin Kos, a tajnička su mjesta dodijeljena Juliju Schraperu i Nikoli Lovrenčiću; *LM*, 1847., br. 2, 30.

držali su prijeko potrebnim “*statistička razmjera šumah Horvatske i Slavonie, osobito pako falinge šumskoga gospodarstva vȑodostojno na vidilo iznȑeti*”, a potom odrediti naȑine “*po kojih bi se ostarȑelomu ovomu zlu ȑim berȑe doskoȑiti moglo*”.⁹² Oȑigledno je da se krenulo od poȑetka, prikupljanjem statistiȑkih podataka, ne bi li se snimilo stanje. Naȑalost, u obraȑenim izvorima do proljeȑa 1848. nema detaljnih vijesti koje bi upuȑivale na rad Šumarskog odsjeka Gospodarskog druȑtva.⁹³ *Monatsblatt der kroatisch-slavonischen Landwirthschafts Gesellschaft* u dodatku za 1847. godinu donosi tek zapisnik (naslovljen kao *Rasprave*) s druge sjednice šumarske sekcije Druȑtva, na kojoj je izglasan statut.⁹⁴ Jasno je da u manje od godine dana djelovanja spomenuti odsjek nije mogao ostvariti znatnije rezultate. Takoȑer, ne treba smetnuti s uma ȑinjenicu da se drugom polovicom 1847. godine postupno gasi rad podruȑnica i zamire Gospodarsko druȑtvo u cjelini. Ipak, temelj je postavljen - iz Šumarskog odjela razvit ȑe se 1851. godine Druȑtvo šumarsko za Hrvatsku i Slavoniju. Usporede li se okolnosti utemeljenja spomenutog odsjeka s pokuȑajem osnivanja gospodarske škole (Zavoda za seljaȑku djecu), uoȑit ȑe se stanovite sliȑnosti. Ta je ustanova trebala pomoȑi osuvremenjivanju poljodjelske proizvodnje i otklanjanju ustaljenih, primitivnih navika seljaka. Isprva oprezan, Srediȑnji odbor odbija prijedloge entuzijasta iz zagrebaȑke podruȑnice (istiȑe se Anastas Popoviȑ),⁹⁵ obrazlaȑuȑi da Gospodarsko druȑtvo neȑe moȑi financijski izdrȑati takav pothvat, “*osobito ako se na um uzme, da takov zavod valja osȑgurati za vavȑek*”.⁹⁶ Premda se ta pesimistiȑna pretpostavka u konaȑnici pokazala toȑnom, Zavod je osnovan (vjerojatno drugom polovicom 1845. godine).⁹⁷ Upravu je preuzeo Klinggräff, a dvadesetak seljaȑkih mladiȑa pouȑavao je i Rakovac. Kuralt kaȑe da se “*mladeȑ dobro uvjeȑbala u vrtlarstvu, pȑelarstvu, voȑarstvu i svilarstvu*”, pa je neke od njih u sluȑbu uzeo Haulik, a “*ostali se pako razidjoȑe na svoje posjede ili sluȑbe k vlasteli*”.⁹⁸ Isti autor navodi da su neuredno uplaȑivane ȑlanarine Gospodarskom druȑtvu te slaba potpora *rodoljubah* glavni razlozi prestanka rada Zavoda (1849. godine).⁹⁹ Iako kratkovjeȑna, ta je gospodarska škola (ili preciznije, pokuȑaj osnutka gospodarske škole) svojevrsna najava otvaranja kriȑevaȑkog Gospodarsko-šumarskog uȑiliȑta.

Djelatnost Gospodarskog druȑtva u prvim godinama postojanja (zapravo u ȑitavom razdoblju 1842.-1848.) obiljeȑava i niz naoko sitnih, ali vaȑnih akcija - nabavljanje kvalitetnijeg sjemena, boljih sorti voȑaka i vinove loze (uz registraciju i oȑuvanje postojeȑih), promicanje uȑinkovitije obrade tla primjenom suvremenijeg oruȑa, demonstracije rada strojeva, nastojanje da se u inozemstvu obrazuje struȑnjak za navodnjavanje i dr. Generalni stav o nebrizi i loȑem ophoȑenju seljaka prema domaćim ȑivotinjama potkrepljuje nemali broj priloga u *Listu mȑeseȑnom*. Paradigmatski je ȑlanak veterinara M. Langa “*O gledanju marhe*”, u kojemu upozorava na

⁹² LM, 1847., br. 1, 11.

⁹³ U Gajevim je *Novinama* objavljen poziv na drugu skupȑtinu Šumarskog odjela, poȑetkom lipnja 1847. u Sisku, ali podrobnijih vijesti nema, vidi N DHS, 2. VI. 1847., br. 44, 176. Ni *List mȑeseȑni* ne daje viȑe informacija, ȑak je izostao uobiȑajeni iscrpni izvȑestaj sa skupȑtine.

⁹⁴ Dodatak “Verhandlungen der Forstsection ...” u *Monatsblatt der kroatisch-slavonischen Landwirthschafts Gesellschaft*, 1847.

⁹⁵ Zagrebaȑki trgovac Anastas Popoviȑ darovao je 100 forinti za pokretanje ovog projekta. Popoviȑ je bio prvi predsjednik *Praȑedione*, osnovane 1846.; vidi: Mira KOLAR DIMITRIJEVIȑ - Dragutin FELETAR, *Kratka povjesnica Prve hrvatske ȑtedionice*, Zagreb, 1994., 5.-16.

⁹⁶ LM, 1845., br. 5, 69.

⁹⁷ *List Mȑeseȑni* ne daje mnogo informacija o poljodjelskoj skoli, ali u godiȑnjem izvȑestaju o radu Druȑtva (kolovoz 1846.) Haulik spominje i rad te ustanove; LM, 1846., br. 8, 118.-119.

⁹⁸ F. KURALT, n. dj., 10.

⁹⁹ *Isto*.

slabu i neredovitu ishranu, te na nečistoću nastambi gdje boravi stoka.¹⁰⁰ Svjesni tih problema, čelnici Društva već su u počecima uvidjeli potrebu promjene postojećeg stanja. Ideja *pregledanja živine* i darivanja onih *“koji se obnadju, da najlěpšu imaju”* trebala je zaživjeti još u jesen 1843.¹⁰¹ Nagrade *“za najbolje konje i rogatu marhu”* osigurala bi blagajna Društva, a javljali su se i privatni donatori:

*“K onim nagradam od 10 i 6 dukatah, koje (...) gospodin Inkey obeća, dodade za prvo dēljenje preuzvišeni gospodin predsjednik još tri nagrade, od 15, 10 i 5 dukatah, i odredi, da se prva nagrada najlěpšemu biku, druga najboljoj kravi, a tretja drugomu u vrēdnosti konju dade”.*¹⁰²

Oprez s kojim je Središnji odbor pristupao oživotvorenju pojedinih prijedloga (vidljiv i pri navedenim inicijativama) navodi na zaključak da se težilo stvoriti čvrstu financijsku osnovicu, koja bi jamčila dugovječnost svakom projektu. Privatne donacije rado su prihvaćane, ali one su, najčešće, bile jednokratne. S druge strane, jedini koliko-toliko stalan izvor prihoda, članarine, nije (zbog poznatih razloga) otvarao perspektivu zahtjevnijim projektima. Stoga se plan nagrađivanja najboljih uzgajivača stoke neprekidno odgađao.¹⁰³ Čini se da je ta, prvotna, zamisao prerasla u organiziranje natjecanja u oranju i utrkivanju konja. *Nadoravanje i nadjahavanje*, priređeno krajem kolovoza 1846. na njivi uz tzv. varošku ciglanu, potpuno je financirao Haulik iz biskupskih prihoda. Natjecanje u oranju držali su u Gospodarskom društvu korisnim, jer se *“vidi u isto doba i valjanost tegleće marhe, i izversnost pluga i vēština oračeva”.*¹⁰⁴ I premda obećana nagrada od 20, 15 i 10 forinti *“potiče tu većma nego makar gdje, jerbo siromah orač svaki dan ju, kad radi, pred očima ima”*, broj prijavljenih natjecatelja bio je ispod očekivanoga.¹⁰⁵ Tako su u nadoravanju sudjelovala samo trojica seljaka, a u utrkivanju konja svega četvorica - svi biskupski i gradski kmetovi! Ni u idućoj godini nije zabilježen znatniji napredak - pred stotinjak gledatelja nadmetalo se pet orača i jahača.¹⁰⁶ Sasvim je očekivano da je sumnjičavi seljak ovako reagirao:

*“Gospoda [bil] samo rada zazvedeti, kuliko mi muži moremo za stanovito vreme zorati, a da potlam bumo morali i na tlaki tuliko zorati. Znaju, takvoga kaj nij još nigdar v orsagu bilo, pak jim onda tuliko mi siromaki muži neznamo, kaj bi od vsega toga mislili ni česa bi se deržali”.*¹⁰⁷

Posljednji važniji poduzetnički pokušaj prije 1848. odnosio se na vinogradarstvo, jednu od tradicionalno najzastupljenijih poljoprivrednih grana. Treba se prisjetiti da je vinska daća donosila plemstvu značajan profit, pa se djelomično i time može objasniti pojačan interes za unapređivanje vinograda. U *Listu mēsečnom* česti su bili prilozi o vinogradarstvu i vinarstvu (savjeti o tehnikama uzgoja, sortama i poboljšanju kvalitete vina), a nemalo puta izvještaji iz podružnica obilovali su takvim podacima. Deveta Opća skupština Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva raspravljala je upravo o problemima vinarstva, sa svrhom poboljšanja kvalitete i kvantitete domaćih vina. Sudjelujući 1846. godine na skupštini gospodarskoga društva Štajerske, hrvatski su predstavnici, po povratku, predložili označivanje i popisivanje

¹⁰⁰ LM, 1845., br. 2, 22.-26.

¹⁰¹ *Izvjestje o većanju druge obće, skupštine ...*, 1842., (br. 3), 39.-43.

¹⁰² LM, 1842., br. 8, 122.-123.

¹⁰³ Vidi izvještaj sa 7. Opće skupštine, LM, 1845., br. 9, 137.

¹⁰⁴ LM, 1846., br. 7, 98.

¹⁰⁵ Isto; *“... Tomu je nešto uzrok bila nepouzdanost, probudjena kojekakvim izmišljotinami i predsudi, koji se u slabijem vazda radjaju, kad se sukobi s mogućnim od sebe; nešto pako gadno sumnjičenje sverhe, koja je pri tomu natēcanju i uterkivanju bila”*; LM, 1846., br. 12, 178.

¹⁰⁶ LM, 1847., br. 12, 189.-190.

¹⁰⁷ *Kolendar za puk*, 1847., bez paginacije (122.-123.)

domaćih sorti grožđa. Stoga je u rujnu 1847. pozvan Franz Trummer, znameniti vinogradarski stručnjak iz Graza. U desetak dana boravka u Hrvatskoj, Trummer je pregledao vinograde na Zagrebačkoj gori, po Moslavini i na Kalničkom gorju, opisao je i ocijenio vrste grožđa, te predložio koje bi bile najpogodnije za pojedine krajeve.¹⁰⁸ Trummerov izvještaj svakako je važan dokument za povijest vinogradarstva u hrvatskim krajevima.

Djelatnost izvan gospodarstva

U uvodu je načelno spomenuto da Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo nije svoj rad strogo ograničilo na (poljo)privredu, nego je djelatnost širilo i na izvangospodarsko područje (prvenstveno na znanost i kulturu). Sagledaju li se (konačni) učinci te djelatnosti, činit će se da su uspjesi na tom polju bili čak i veći. Atribut središnje institucije, *rasadišta*, koji se obično veže uz zagrebačku Čitaonicu, u tom bi se kontekstu mogao pripisati i Gospodarskom društvu. Naime, Gospodarsko društvo postavilo je temelje većini muzejskih zbirki Narodnog muzeja, a uspostavom Odsjeka za prirodne znanosti najavilo je osnivanje Akademije znanosti i umjetnosti. Preporoditelji su od početaka nastojali smjestiti sva narodna društva u zajednički objekt, ne bi li na taj način povezali i intenzivirali rad tih ustanova. Ideja osnutka Narodnog doma, kao univerzalne institucije, zaživjela je 1846. godine.¹⁰⁹ Otkupom gornjogradske palače s tridesetak soba od grofa Karla Draškovića, činilo se da su Čitaonica, Gospodarsko društvo i Narodni muzej (u osnivanju) pronašli zajedničku lokaciju (*dom*).¹¹⁰ Vukotinović ovako (patetično) najavljuje otvaranje Narodnog doma:

“Ova kuća bit će nam bēli dvori, bit će žertvenik, pokazujući trude, brige, čine, dēla, vērnost, pouzdanost i ljubav našu prama miloj domovini; (...) bit će spomenik golem, trajuću u daleku budućnost ...”.¹¹¹

Godine 1846. Gospodarsko društvo uselilo je u Dom, taj “*novi, prostrani i prijatni stan*”, donoseći sa sobom godinama prikupljane zbirke starog novca, ruda, arheoloških ostataka, knjiga i svega što će postati temeljom budućeg Muzeja. Poticaji za formiranje Muzeja kretali su paralelno iz Čitaonice i Gospodarskog društva.¹¹² Ilirska čitaonica skupljala je različite vrijedne predmete prije 1841., a od svog utemeljenja to čini i Gospodarsko društvo, napose nakon osnivanja podružnica. Dragutin Rakovac osobito je agilan u poticanju darovatelja na poklanjanje predmeta.¹¹³ On je neumorno “*pobudjivao i moljakao*”, pa su svi predmeti, pristigli Čitaonici i Matici, prosljeđivani Gospodarskom društvu. Još 1843. u njegovu su krilu utemeljene mineraloška i zoološka zbirka, 1844. arheološka i numizmatička, 1845. zbirka starih rukopisa i natpisa, a 1846. botanička zbirka.¹¹⁴ Postojeće i novoformirane zbirke, prenijete u Dom, čine

¹⁰⁸ Izvještje Franje Trummera, *LM*, 1848., br. 4, 49.-55.; br. 5, 71.-72.

¹⁰⁹ J. RAVLIĆ, Ilirska čitaonica u Zagrebu, *HZ XVI*, 1963., 208.-212.; ISTI, Ustanove i društva kulture u vrijeme hrvatskog narodnog preporoda, *KOLO*, Zagreb, 4/1966., 8-10, 364.-365.

¹¹⁰ Riječ je o zgradi u današnjoj Opatičkoj ulici 18 u Zagrebu. Otkup zgrade putem upisivanja dionica pokrenula je Čitaonica, 1845. U veljači 1846. zgrada je djelomično isplaćena i useljena. Otkup se nastavio uplatama dioničara; vidi: Ljudevit VUKOTINOVIĆ, Narodni dom, *N DHS*, 4. III. 1846., br. 18, 75.-76.

¹¹¹ *Isto*, 75.

¹¹² O formiranju Narodnog muzeja i počecima njegova rada usporedi radove u zborniku *Naš Museum 1846.-1996.*, Zagreb, 1998.; osobito: Agneza SZABO, Osnivanje i razvoj Narodnog muzeja u Zagrebu između 1846. i 1873. godine, 27.-40.; Srećko LJUBLJANOVIĆ, Uloga Gospodarskog lista u osnivanju Narodnog muzeja, 41.-65.; Ela JURDANA, Naš Museum - Narodni muzej u Zagrebu od 1846. do 1873. godine, 67.-76.

¹¹³ M. GRLOVIĆ, *n. dj.*, sv. 3.

¹¹⁴ J. RAVLIĆ, Ustanove i društva kulture ..., *KOLO*, 4/1966., 8-10, 363.-364.

blago Muzeja.¹¹⁵ U *Listu mēsečnom* od 1845. godine uvedena je redovita rubrika *Darovi*, koja donosi popis darovanih starina i imena donatora. Sličnu rubriku (*Priložnici na sabirke*) Gajeve *Novine* uvode 1846. Obje je popunjavao Rakovac, prvi čuvar Muzeja, “*koi tihim i neumornim djelovanjem svojim, osim poslovah gospodarskoga društva, priskerbljiva i pribavlja stvari, koje u blagajnicu naroda spadaju; brine se, kako da se čuvaju, nalazeći u promicanju občinskoga dobra gotovo jedinu radost života svoga*”.¹¹⁶ Zanimljivo je spomenuti da Rakovac, uza sve dužnosti i funkcije koje je obavljao, nikad nije imao godišnju plaću veću od 400 forinti, što je ekvivalentno godišnjim primanjima župnika u manjem selu!¹¹⁷ Među donatorima treba razlikovati male darovatelje od utemeljitelja pojedinih zbirki. “Najjača” imena druge skupine svakako su braća Matija i Mijat Sabljar, umirovljeni krajiški časnici i sakupljači - amateri.¹¹⁸ Bitnu je ulogu oko organizacije Muzeja odigrao i Vukotinović. U red većih donatora ubrajamo i Janka Draškovića, biskupa Haulika¹¹⁹ (donatori mineraloške zbirke), Ivana Kukuljevića i Stjepka Mlinarića, kapelana iz Pregrade (donirali su stari novac za numizmatičku zbirku).¹²⁰ Članak Ljudevita Vukotinovića *Narodni museum* koristan je izvor za proučavanje početaka rada te ustanove, ali on i vrlo jasno ukazuje na probleme.¹²¹ Autor, opravdano, najviše zasluga pripisuje Rakovcu, a hvali i otvorenost vodstva Gospodarskog društva, koje “*brizljivo rukom čuva sve poklonjene dragocēnosti, dapače i sveudilj troši na dalje uređivanje, premda to nije skopčano sa strogom sverhom (...) društva*”.¹²² Već na početku, uz novac (“*naš museum neima niti krajcare za razpolaganje, nego živari kao najsiriomašnii prosjak*”),¹²³ problem je bio i prostor. Pokazalo se, naime, da zgrada grofa Karla Draškovića nije dostatna za smještaj svih preporodnih ustanova. Stoga se Čitaonica odrekla dijela svojih prostorija u Domu, prepustivši ih Gospodarskom društvu za smještaj muzejskih zbirki.¹²⁴ Navedeni su problemi bar donekle ublaženi 1866. godine, kada je Muzej postao zemaljskom ustanovom (dolazi pod upravu novoosnovane Akademije). Krajem 19. stoljeća iz njegovih će se zbirki oblikovati arheološki i prirodoslovni odjeli, koji danas djeluju kao zasebne muzejske institucije.

U vezi s osnivanjem Muzeja stoji i projekt utemeljenja Odsjeka za prirodne znanosti u sklopu Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva. Spomenuta su nastojanja posljedica razumijevanja nužnosti razvoja znanosti za napredak, kao i drugačijeg vrednovanja umjetnosti. Kada Vukotinović piše o prosvjećivanju puka, on kao “*najpotrebitije*” znanosti izdvaja “*naravoslovne, tehničke i ekonomičke*”.¹²⁵ Prijedlog formiranja “*odbora za znanosti i umētnosti*” iznosi na 8. Općoj skupštini Ivan Taubner, podsjećajući da je nedostatak takve institucije “*već više putah osētilo naše društvo, osobito, kad na nesrēcu na našoj akademiji od znanostih neima stolicah onoga faculteta, koi je sa znanostnimi svoimi predmeti neobhodno potrebit za podupirati ona-*

¹¹⁵ Popis zbirki vidi u *LM*, 1847., br. 10, 136.-142.

¹¹⁶ Lj. VUKOTINOVIĆ u *N DHS*, 4. III. 1846., br. 18, 75.

¹¹⁷ Do podataka sam došao uspoređujući Rakovčevu biografiju u GRLOVIĆEVU *Albumu* i zapise o feudalnim prihodima u: R. BIČANIĆ, *Oslobodenje kmetova, Počeci kapitalizma ...*, 1952.

¹¹⁸ Uz njihovu su pomoć utemeljene numizmatička, zoološka, arheološka i mineraloška zbirka te zbirka pečata i sadrenih slika; *LM*, 1847., br. 10, 136.-142.

¹¹⁹ Osim što je donirao eksponate za mineralošku zbirku, pomogao je Muzeju donacijama u vrijednosti 6500 forinti; M. GRLOVIĆ, *n. dj.*, sv. 1.

¹²⁰ *N DHS*, 1. VIII. 1846., br. 61, 257. i 12. IX. 1846., br. 73, 305.

¹²¹ *N DHS*, 10. VII. 1847., br. 55, 217.

¹²² *Isto*.

¹²³ *Isto*.

¹²⁴ J. RAVLIĆ, *Ustanove i društva kulture, KOLO*, 4/1966., 8-10, 364.

¹²⁵ Lj. VUKOTINOVIĆ, *Nšto o Narodnom domu*, *N DHS*, 13. V. 1846., br. 38, 167.

kve zavode, kao što je naše društvo”.¹²⁶ U skladu s tim, Taubner smatra da bi odbor trebao imati tri odsjeka: “za matematiku, za physiku i za historiu naravsku”.¹²⁷ Odredivši i razgraničivši područja djelatnosti svakoga, posebno je naglasio praktičnu primjenu stečenih znanja u privredi. Tako bi odsjek za matematiku izrađivao nacрте za ceste, te bi “iztraživao načine lagljega i beržega obćenja”, fizički bi se odsjek trebao razgranati na “odsēčice” za meteorologiju, kemiju i mehaniku, a istraživanja s područja zoologije, botanike i mineralogije odvijala bi se pri odsjeku za “historiu naravsku”.¹²⁸ Taubner je bio svjestan da traži mnogo, pa kaže: “Bog bi dao, da bi se taj prēdlog odobrio, i ako ne posve, barem ponešto ...”.¹²⁹ To “ponešto” bio je, 1847. godine osnovani, Odsēk za naravske znanosti.¹³⁰ Brojivši isprva samo devet članova, to tijelo je imalo za cilj “zametnuti srēdište za sve naravnoznanstvene težnje u domovini”, te tako nastojati da se “sva physicka razmēnja domovine naše izpitaju i naravnoznanstvena znanja razprostrane”.¹³¹ Spomenuti prijedlog i ostvaraj anticipiraju rad Akademije znanosti i umjetnosti.

ZAKLJUČAK

Ovaj rad nastoji pregledno prikazati djelovanje Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva i dati doprinos boljem razumijevanju prilika u vrijeme hrvatskog narodnog preporoda. Potisnuta temama iz područja politike, kulture i jezične problematike, kojima je u proučavanju preporodne povijesti davana prednost, djelatnost te institucije u literaturi je nedovoljno zastupljena. Rad želi upozoriti na nastojanja, pokušaje i uspjehe ostvarene u sklopu Gospodarskog društva do proljeća 1848. godine.

Premda osnovano inicijativom najvišeg društvenog sloja i uz blagoslov državnog vrha, Društvo je uspjelo izdići se iznad uskih staleških interesa, te ono poprima obilježja prosvjetiteljske institucije, karakteristične za preporodno doba. Primarni cilj (unapređivanje poljodjelske proizvodnje primjenom suvremenije agrotehnike) nailazio je na mnoge zapreke u kasnofeudalnom društvu, a dodatnu je prepreku predstavljao život na periferiji Europe.

U radu sam nastojao detektirati imena pojedinaca koji su individualnim radom i poticanjem drugih činili “motor” Društva. Ti entuzijasti - vizionari nosivi su stup ove ustanove. Najbolji indikator za to jesu podružnice. Većina prestaje raditi nedugo po osnutku, jer nema agilnog vodstva; uspješne su one koje predvode poduzetni pojedinci.

Naglasak valja staviti na samu djelatnost - u gospodarstvu i izvan njega. U posljednja dva poglavlja prikazane su sve važnije inicijative - od izdavaštva, preko praktične primjene znanja na “pokušalištu”, do nastojanja za unapređivanjem vinarstva i šumarstva. Posebnu pažnju zaslužuje organizacija izvanekonomske ogranaka, preteča modernih ustanova znanosti i kulture.

Pionirski rad ne donosi uvijek željene uspjehe, ali je osobito važan jer postavlja temelje za buduću nadgradnju. Ta je konstatacija posve primjenjiva na prvu fazu djelatnosti Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva (1842.-1848.). Treba se složiti sa zaključkom biskupa Hau lika: “Sēme je bačeno i usadjeno (...) Ako se gdēkoje zerno posuši, neimajuć podobne zemlje i

¹²⁶ I. TAUBNER, O utemeljenju odbora za znanosti i umjetnosti u krilu gospodarskoga društva hrvatsko-slavonskoga, LM, 1846., br. 10, 156.

¹²⁷ Isto.

¹²⁸ Isto, 156.-160.

¹²⁹ Isto, 160.

¹³⁰ LM, 1847., br. 5, 67.

¹³¹ Isto.

potrebite njege, to će ipak ponajviše zernja (...) prije ili kasnije u raznih strukah cvětati i dobrim plodom uroditi".¹³²

Foundation and activities of the Croatian-Slavonian economic society in the period of the Croatian revival movement (1841-1848)

The article gives an insight into the activities of the Croatian-Slavonian economic society from its creation in 1841 to the spring of 1848. and it also explains the events and developments during the period of the Croatian revival movement. This period of Croatian history was researched mostly from the perspective of political, cultural and linguistic events and developments and much less attention was given to the activities of the Croatian-Slavonian economic society. Using the press from that period as a primary source, the author presents all facts connected with the creation and activities of the mentioned Society. Data are given about the initiative to found the Society, its intended goals, beginning of the publishing of its magazine, creation and activities of its subsidiaries. Society's attempts and achieved goals in the matters of economy, science and culture are also presented. The introductory part of the article gives a short summary on social and economical circumstances immediately before the foundation of the Society. Although the Society was founded on the initiative of the elite part of the society and with the approval of the authorities, it became a real institution of enlightenment, typical for the revival period. Its primary goal was improvement of the agricultural production by means of modern techniques. This attempt met many obstacles in the late feudal period. The author tried to give biographical data about persons who gave the most important contribution to the foundation and activities of the Society. These persons were true visionaries and enthusiasts. This can be seen in the activities of the Society's subsidiaries because many of them stopped working shortly after their creation. The reason was a crucial lack of agile leadership. The article also presents the activities of the society and its most important initiatives: publishing activities, practical application of new techniques in wine business and forestry as well as Society's scientific and cultural activities.

¹³² Haulikov govor na skupštini Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva 1847. godine, *LM*, 1847., br. 9, 138.-139.